

MARTIN VAN BRUINESSEN
Kürdistan Üzerine Yazılar

MARTIN VAN BRUINESSEN 1946 yılında Hollanda'nın Schoonhoven şehrinde doğdu. Utrecht Üniversitesi'nde fizik-matematik ve antropoloji-sosyoloji öğrenimi gördü. 1974-76 arasında Türkiye, İran, Irak ve Suriye'nin Kürt bölgelerinde saha araştırmaları yaptıktan sonra 1978'de *Ağa, Şeyh ve Devlet* isimli doktora tezini Utrecht Üniversitesi Antropoloji Bölümü'ne sundu (2003, İletişim). Sonra aynı üniversitenin Türkoloji Bölümü'nde Osmanlı tarihi araştırmalarına başladı ve bu konudaki çalışması 1988'de *Evliya Çelebi Diyarbekir'de* adıyla yayımlandı (Hendrik Boeschoten ile birlikte derleyen, 2003, İletişim). Türkiye ve Kürdistan tarihi ve toplumuyla ilgili araştırmalarının yanı sıra 1982'den bu yana Endonezya üzerine çalışan van Bruinnesen, dokuz yıl kaldığı Endonezya üzerine dört kitap ve onlarca makale kaleme aldı. 1994 senesinde Hollanda'ya dönüp "Kürt ve Türk uzmanı" olarak Utrecht Üniversitesi'ne katıldı. 1996-97'de Berlin Özgür Üniversitesi'nde Kürdoloji kürsüsüne atandı; 1998-2008 yıllarında profesör oldu, Leiden'de Modern Dünyada İslâm Araştırma Enstitüsü'ne (ISIM) bağlı olarak çalışmalarını yürüttü. Adı geçen kitapların yanında üç derlemesi de Türkçe yayımlandı: *Kürdistan Üzerine Yazılar* (1992, İletişim) ve *Kürtlük, Türklük, Alevilik* (2000, İletişim), *Kürdolojinin Bahçesinde* (2012, İletişim).

İletişim Yayınları 161 • Araştırma-İnceleme Dizisi 31

ISBN-13: 978-975-470-247-7

© 1992 İletişim Yayıncılık A.Ş. / 1. BASIM

1-10. Baskı 1992-2019, İstanbul

11. Baskı 2024, İstanbul

KAPAK Ümit Kıvanç

UYGULAMA Hasan Deniz

DÜZELTİ Serap Yeğen

BASKI Ayhan Matbaası · SERTİFİKA NO. 44871

Mahmutbey Mahallesi, 2622. Sokak, No: 6/31 Bağcılar 34218 İstanbul

Tel: 212.445 32 38 • Faks: 212.445 05 63

CILT Güven Mücellit · SERTİFİKA NO. 45003

Mahmutbey Mahallesi, Devekaldırımı Caddesi, Gelincik Sokak,

Güven İş Merkezi, No: 6, Bağcılar, İstanbul, Tel: 212.445 00 04

İletişim Yayınları · SERTİFİKA NO. 40387

Cumhuriyet Caddesi, No. 36, Daire 3, Seyhan Apartmanı,

Harbiye Mahallesi, Elmadag, Şişli 34367 İstanbul

Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58

e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

MARTIN VAN BRUINESSEN

Kürdistan Üzerine Yazılar

ÇEVİRENLER

*Nevzat Kırac - Bülent Peker - Leyla Keskiner
Halil Turansal - Selda Somuncuoğlu - Levent Kafadar*

İÇİNDEKİLER

SUNUŞ / ÖMER LAÇİNER	7
KÜRDİSTAN'DA DİN	15
17. YÜZYIL KÜRDİSTANI'NDA NAKŞİBENDİ TARİKATI	43
KÜRTLER ARASINDA BİR SİYASİ PROTESTO ARACI OLARAK NAKŞİBENDİ TARİKATI	73
OSMANLILIKTAN AYRILIKÇILIĞA: ŞEYH SAİD AYAKLANMASININ DİNİ VE ETNİK ARKA PLANI	107
KÜRT TOPLUMU VE MODERN DEVLET: ULUSLAŞTIRMAYA KARŞI ETNİK ULUSÇULUK	151
KÜRT AŞİRETLERİ VE İRAN DEVLETİ: SİMKO AYAKLANMASI	181
MİLLİYETÇİLİK VE DİN SORUNU: İRAN'DAKİ KÜRT DİRENİŞİ	221
İRAN VE İRAK ARASINDA KÜRTLER	259
TÜRKİYE KÜRTLERİ	297
GERİLLA SAVAŞI VE SİYASİ CİNAYET ARASINDA: KÜRDİSTAN İŞÇİ PARTİSİ	313

SUNUŞ

Martin Van Bruinessen, 1978’de yayımlanan ve kısa sürede Kürdistan sosyo-politiği alanındaki çalışmalar için bir başvuru kitabı haline gelen *Ağa, Şeyh, Devlet* adlı eserin yazarı. Bu derlemede onun 1980’li yıllarda da sürdürdüğü Kürdistan ve “Kürt sorunu”na ilişkin araştırmalarının tamamı yeralıyor.

Yazıların bir bölümü, 1980’li yıllarda İran, Irak ve Türkiye’nin Kürt bölgelerindeki siyasal durumu, Kürt siyasal hareketlerindeki gelişme ve eğilimleri anlatmaktadır. Ancak bunlar, ’80’li yılların sonlarına doğru meydana gelen, Halepçe katliamı, İran-İrak Savaşı’nın bitişi, İKDP lideri Kasımlı’nun öldürölmesi, Körfez Savaşı ve ertesindeki gelişmeler ile PKK hareketinin kazandığı ivme, erişiği yaygınlık, etkinlik düzeyi gibi çok önemli ve halihazırda “Kürt sorunu”nun ele alınmasında birinci dereceden etkili olay ve gelişmelerin öncesinde yazılmışlardır. O nedenle “eskimiş” görünebilirler. Ve yine bundan dolayı, bu derlemede en geniş yeri tutan Kürdistan’da din ve özellikle Nakřibendî tarikatı faktörü, Şeyh Said ve İran’daki Simko isyanı gibi tarihsel kesitlerde incelenen Kürt topluluklarının sosyo-kültürel yapısı, siyasal davranış özellikleri ve bunların değişimi üzerine yapılan tespit ve analizler, “güncelliğin gerisinde kalmış” tarihi malumat kabilinden okunabilir.

Fakat eğer, sözü edilen o 1980'li yılların olay ve gelişmelerini yönlendiren mantıktan rahatsız isek, vicdanları sarsan kan ve kayıplarla yüklü bu olayların meydana gelmesinde o mantığın büyük payını teşhis edebiliyorsak ve böylece sorunun daha da ağır hangi sonuçlara gebe bir mecraya sürüldüğünü görüyoruz ve bunu önleyecek bir dinamik yaratma ihtiyacını duyuyorsak, işte bu derlemedeki tarih bilgilerinin, tarih hatırlatmalarının son derece uyarıcı bir nitelik, anlam taşıdığını hemen fark edebiliriz.

Bunun için Martin'in bu derlemede ayrıntılı biçimde işaret ettiği hususları, öteki Ortadoğu uluslarının şu son yüzyıl boyunca yaşadıkları son derece sancılı siyasal-kültürel sarsıntı ve değişim sürecinin "resmi olmayan" bilgileri, olguları ile birlikte, eşanlı düşünmemiz yeterlidir. Bunu yapabildiğimizde Ortadoğu'daki millî devletlerin kurulması veya varolan devletlerin (Osmanlı, İran) kendilerini çoğunluk ulus adına "millî devlet"lere dönüştürerek yeniden kurulma-düzenlenme süreçlerinin Kürt halkında yarattığı tepki ve direnme nedenlerinin pek çok noktada kesiştiği, ortak ve derin bir kaynaktan beslendiğini kavrama noktasına gelebileceğiz.

Bu ortak kaynağın dinde, İslâmiyet'te olduğunu söylemek, İslâmiyet'in siyasal kültür ve yaklaşım bahsinde, Ortadoğu ve Doğu Akdeniz'in devlet mirasını devralıp sürdürdüğünü belirtmek kaydıyla doğrudur. Konumuz Ortadoğu'daki geleneksel devletlerin ya yıkılarak ya da yeniden düzenlenerek yerlerine "modern" millî devletlerin kurulması süreci olduğu için, bu sürece gerek çoğunluk gerek azınlık uluslar içinde gösterilen güçlü tepki ve direnişlerin uzun süre ve büyük ölçüde İslâmî gerekçelere dayanmasının gerisinde sadece dinî kaygılar değil, bu "millî devlet"lerin ortak siyasal kültürdeki devlet tasavvurundan ciddi bir uzaklaşma, bir kopma olduğu yolundaki sezgiden türeyen şokun, endişelerin de büyük payı vardır.

Bu siyasal kültürün bireyi temel hak ve özgürlükleri ile devlet ve toplum karşısında bir özne olarak kabul eden demokrasi anlayışıyla hayli çeliştiği, kişiyi devlet önünde bir kul saymaya yatkın olduğu elbette söylenebilir. Ama onun cumhuriyet ida-

resine Batı siyasal kültüründen daha kapalı olduğu kesinlikle söylenemez. Hatta bir bakıma cumhuriyet anlayışına ondan çok daha yatkındır. Batı'da monarşiden kalma kurumların –krallar, prensler, aristokrat sülaleler, unvanlar gibi– hâlâ varolmasına, zayıf da olsa krallığın, kral sülalesinin yeniden işbaşına gelmesini isteyen akımların yaşamasına karşılık, bu Ön Asya bölgesinde devleti yönetmeyi soydan, sülaleden gelen bir ayrıcalık sayan anlayış yerleşiklik kazanamamış, örneğin, Osmanlı hanedanı, altı yüz yıllık saltanatına rağmen kolayca indirilebilmiş ve unutulup gitmiştir. Ama Osmanlı devleti, bir cumhuriyete tahvil edilmeye hazır olarak kalmıştır.

1923'te Türk, Kürt, Laz, Çerkez mebuslarıyla TBMM, saltanatı ittifakla kaldırıp TC'yi ilan etti. Ülkenin kalkındırılması, ileri bir endüstriye sahip hale getirilmesine hiçbir itirazı olmayan, sadece bunun yolu, yöntemi konusunda farklı düşünenlerin çoğunu yıllar boyunca “gerici” etiketiyle yaftalayan iktidardaki Kemalist kadronun, bunu yaparken dayandığı tek gerekçe, bu muhalefetlerin İslâmî ideolojiye müracaat ediyor olmalarıydı. Oysa örneğin hilafetin kaldırılmasına karşı çıktığı için “gerici” sıfatıyla yaftalanan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın bu konudaki kaygıları iki noktada toplanıyordu. Birincisi Kemalistlerin devlet aygıtını alabildiğine merkezleştirip güçlendirerek, toplum hayatının her alanına doğrudan müdahaleye hazırlandıklarını görüyor, hilafet kurumunu bu müdahaleyi meşru göstermeyeceği için engel saydıklarını fark ediyor ve sadece Müslüman halk bu müdahalelerin İslâmî olmayan yönüne tepki, direnç göstereceği için değil, yerleşik siyasal kültürde devletin örfü çiğneyemeyeceği yolunda bir kural, köklü bir gelenek varolduğu için, bu müdahaleci yaklaşımı bir “sapma” gibi görüyordu. Öte yandan hilafet, farklı uluslardan oluşan Müslüman Türkiye halkını aynı devlet çatısı altında tutan bir semboldü. Bu sembolün atılması her ne kadar devleti laikleştirme gerekçesine bağlanarak sunuldu ise de; asıl gözetilen amacın, devleti “Batılı” örneklere benzeyen, çoğunluk ulusun ötekilere egemenliğini tescil niteliği olan bir “millî devlet”e dönüştürme olduğu hemen ortaya çıkacaktı.

Bu da yerleşik siyasal kültürden bir sapma idi. Çünkü, tarihinin hemen her devrinde zengin bir etnik-ulusal mozaige sahip olmuş –ve istisnai dönemler hariç tutulursa– daima geniş ülkelere hükmeden devletler altında yaşayagelmış bu bölgede, hemen hiçbir büyük devlet etnik-ulusal ölçütlü bir hiyerarşi üzerine kurulmamış, bir ulusun ötekilere üstünlüğünü temsil etmemiştir. Hiyerarşi ancak dinsel-mezhepsel nitelikte olabilmekte, bunun yolaçtığı çatışmalar da etnik-ulusal kimliklerle değil, bu kimlikleri pasifleştiren bir dinsel-mezhepsel cemaat kimliği, bilinci ile yaşanmaktadır. Kaldı ki bu dinsel-mezhepsel hiyerarşinin keskinliğini törpüleyen bir devlet anlayışının varlığı da sözkonusudur. Az önce işaret edilen örfe saygı, geleceklere dikkat ilkesi, alt sıralardaki cemaatlara kimlikleri tehdit edilmeden yaşama imkânı sağlayabiliyor, devlet bu hukuka uyduğu oranda bu alttaki dinî cemaatlerin bağlılığını elde edebiliyordu. Devletin vergi alanında olduğu kadar bu alanda da “adil” olması, zulümden kaçınması, bu bölge halklarının devlete yüce değerler izafe etmeye yönelimli siyasal kültürünün istediği hayati bir boyuttu.

Devlet o yüce değerlerden saptığı, örneğin adaleti temsil etmediği zaman alttaki dinsel-mezhepsel cemaatler için isyanın devleti reddetmenin, ona kulluk etmemenin koşulları var demektir. Devlette adalet ilkesinin yanı sıra dinin-mezhebin en üst değerlerinin de temsil edilmesini isteyen hâkim dine, mezhebe mensup toplulukların ayaklanması için de bu iç içe değerler kümesinden sapıldığı kanaatinin doğması gerekir. Alt cemaatlerin isyanında amaç, devletten kopmak, ayrı bir devlet kurmak veya bir başka devletin kanatları altına girmek olabilirken, egemen dinsel-mezhepsel cemaat, devleti “yeniden” ele geçirmeyi yani devlette aradığı o üst değerleri kaim kılmayı ister.

TC devletinin “millî devlet”e dönüştürülmesine bir ayaklanmayla karşı çıkan Şeyh Said hareketinin ayrı bir Kürt devleti kurmayı değil, Ankara’daki hükümeti devirmeyi hedeflemesi, bunun için Terakkiperver Fırka’ya ve tarikat bağları aracılığıyla tüm Türkiye halkına çağrılar yapmaya çalışması bu çerçevede içinde düşünülmelidir. Şüphesiz ayaklanma hareketinin içinde

ayrı bir Kürt devleti kurmak isteyen milliyetçiler de vardı ve onların nezdinde Şeyh Said ve adamları herhalde “geri” bir bilinç türünü temsil etmekteydi.

Öteki etnik-kültürel toplulukları, milletleri kendisine rakip veya düşman addeden bir topluluğun iç dayanışmasını öne çıkaran bir ideolojidir milliyetçilik. Milliyetçiliğin ve bundan hareketle her milletin ötekilerden bağımsız bir devlete sahip olması gerektiği ideolojisinin, etnik-ulusal ayrımları tali sayan ve inanç-değer ortaklığını birleşmenin, kaynaşmanın tek nedeni addeden düşünüş biçimlerinden “ileri” olduğu iddiası saçmadır ve o iddianın tek gerekçesi “üstün ve ileri” Batı Avrupa toplumlarının tarihi üzerine gözlemlerdir. Oysa milliyetçilik ve millî devlet formu, bu toplumların ekonomik, askerî, bilimsel ve toplumsal örgütlenişteki üstünlük konumlarına erişmelerinin ne nedenlerinden biri ne de zorunlu biçimidir.

Bir yanıyla da etnik bir hiyerarşiye dayalı olan Roma İmparatorluğu’nu da dahil edersek, Avrupa’da etnik-kültürel toplulukları birarada tutarak kaynaştıran bir devlet geleneği yoktur, oluşmadı. Etik-toplumsal değerleri, kutsal inançları temsil eden dinin bu kıtada bu yönde bir işlev görmesi de kısıtlı kaldı. Dünyevi otorite ile dinî otorite arasında başlangıçtan bu yana varolan ayırım ve görev alanı bölüşümü içinde devlet yalnızca güç ve idarecilik yeteneği sayesinde kurulan bir düzen ve tebaasını “dışa karşı” koruyan bir aygıttan öte bir anlama sahip olmadı, olamazdı da. O nedenle de daha Ortaçağ’ın sonlarında aşağı yukarı günümüz Avrupa devletlerinin egemenlik sınırlarıyla aynı olan krallıklar, büyük dükalıklar teşekkül ettiğinde, bunların her biri ezici bir çoğunluk ulusun yaşadığı ülkelere hükmetmekteydi ve dolayısıyla bunların –kapitalizmin de hızlandırıcı etkisiyle– salt güçlenme ve çıkar mantığı üzerine kurulu “millî devlet”lere dönüşmesi gerçekte doğal bir gelişme, bir evrimdir. Devlette üst bir değer arama geleneği olmayan bir siyasal kültürün mantığına uyarlı sonuçlardır bunlar.

Oysa ta Mezopotamya uygarlıklarından, Eski Mısır’dan beri devlette bir kutsiyet kaynağı, bir aşkın değerın temsili niteliği

“gören”, arayan bir geleneğe, siyasal kültüre sahip Ortadoğu dünyasında, bu, çıplak güç ve çıkar mantığına seslenen milliyetçiliğin ve millî devlet formunun kavranılması hiç de doğal değildir. O nedenle de Ortadoğu halkları en son ifadesine İslâm dini dolayısıyla Osmanlı ve İran imparatorluklarında bürünen bu kültürel mirasları ile, yönetici elitlerinin empoze etmeye çalıştığı milliyetçiliği ve millî devlet formlarını benimsemekte çok zorlandı ve direndiler. Hatırlanmalıdır ki Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Müslüman halklar kendilerini rahatlıkla Türk, Kürt, Arap, Laz, Çerkez... diye tanımlayabiliyor, dillerini serbestçe kullanabiliyor, aralarındaki sosyo-kültürel farklılıkları pekâlâ biliyor ve hemen tümü belli bir coğrafyada çoğunluğa sahip yaşıyorlarken, imparatorluk çöktüğünde ve “Batı” da teşvik ettiği halde kendi “millî devlet”lerini kurmaya yönelen akımlara itibar etmediler. Sadece Araplar İngiliz ordularına önemli destekler veren hareketler aracılığıyla devletten koptular. Ancak burada da ta 18. yüzyıldan beri Osmanlı devletine karşı dinî bir isyanı sürdüren Vahhabiliğin ve halifelik iddiasında bulunan Hz. Peygamber soyundan gelme Şerif Abdullah ve Hüseyin’in Arap hareketinin başında oluşu çok önemli faktörlerdir.

Bu dinî ve kutsi gerekçeler Arapların Osmanlı devletinden kopuşlarına meşruiyet sağlamış; ama öte yandan öteki ulusları etnik toplulukları birleştiren ortak dinî değerler, özellikle tarihatlar aracılığıyla kurulmuş bağlar, devleti “Misakı Milli” sınırları içinde ayakta tutma mücadelesinin ortakça verilmesinin en önemli faktörü olmuştur.

Sözkonusu Müslüman halkların hemen tümü ulus olmanın pek çok koşuluna sahipken, neden örneğin bu çöküş döneminde güçlü milliyetçi, millî devletçi akımlar oluştur(a)madılar? Veya aralarında şüphesiz yer yer çatışmaya da varan gerginlikler yaşandığı halde, neden o topluluklar ötekileri dışalayan, düşman veya rakip addeden bir iç dayanışma duygusunu –milliyetçiliğin bir önemli yanını– geliştirmemiş –ki örneğin Batı’da tipiktir bu– ama buna mukabil milletleri yatay kesen bir mezhep, tarikat ortaklığı gibi üst-kutsal değerlerin bilgisi

millet bilincinden çok daha güçlü, etkili bir aidiyet bilinci verebilmiştir?

Çünkü burada köklerini, “eski dünya”yı oluşturan kıtaların birleştiği, dolayısıyla onların her birindeki büyük uygarlıkların, dinî akımların, kültür dünyalarının karşılaşip kaynaşabildiği veya yan yana yaşayabildiği; bu nedenle ve bunun yanı sıra tarih boyunca sayısız kavmin yerleşip birbirine karıştığı bir bölgede oluşturma bulan bir kaynak vardır. Ve bu kaynak henüz kurumamış, kurutulmamıştır. Şüphesiz, şu son yüzyıllık süre, özellikle bölgede millî devletleri kuran Batılılaşmacı kadroların devlet gücü ile yürüttükleri çok yönlü zorlamalarla empoze ettikleri milliyetçi ideoloji ve problematik, –Batı’nın iktisadî, askerî, bilimsel üstünlük konumuyla uyandırdığı özgüven yitimiyle bağlantılı– kendi kalıplarına sarılma veya Batı’yı taklit eğilimlerinin oluşturduğu kısır karşıtlık, bu kaynağın üzerini bir hayli örtebilmiş, oradan beslenebilecek yeni bir uluslar, kültürler sentezine yönelik eğilimleri epeyce törpülemiştir.

Ama o kaynağın yeniden canlandırılması şansı her şeye rağmen hâlâ kaybolmuş değildir. Düne kadar kutsal ve kutsalda görmek istediği gücü din ve devletin birlikteliğinde, dinî önderler ve en üst iktidar katında arayan, kendisini ise itaat ve kulluk ödevinin pasifliğine bırakan Ortadoğu halkları, bu şeymayı tersine çevirerek kutsal, yaratım ve yaptırım gücünü bizzat kendilerinde somutlayacak özgün bir demokratik dönüşüme yönelemezler mi?

“Kürt sorunu”nu bölgenin tüm millî devletlerini ve milliyetçi ideolojilerini sorgulamaya açarak genişletmek bunun ilk adımı olabilecektir. “Kürt sorunu”nu böylece derinleştirerek, onu salt Kürtleri birinci dereceden ilgilendiren bir sorun olmaktan çıkarıp tüm Ortadoğu halklarının sorunu, daha yerinde bir ifadeyle Ortadoğu halklarının yeniden birleşmesi sorunu haline getirmenin yolu açılmalıdır. Ortadoğu halklarının birarada yaşayabilme, kaynaşabilme kültürü ise ancak bölgenin tüm imkânlarını seferber edeceği bir yeniden birleşme hedefini hayata geçirebilme eyleminde yeniden ve daha zengin içerikte canlanabilir.

Bir misyon bilincini gerektiren bu hedef Ortadoğu halkları arasında güçlü bir destek bulabildiğinde, bu sadece o halkların kaç yüzyıldır içinde dönenip durduğu makus talihin nihayet kırılma ufkunun açılması anlamına gelmeyecek; dünyamızın řu istisnai çağ dönümünde öncelikle Güney halkları ve Kuzey-Güney ayrımını aşmak isteyen herkes için ışıltılı bir örnek yerine de geçebilecektir.

ÖMER LAÇINER